

فاضل بسطامی و فهرست کتب خطی وقفی او به کتابخانه آستان قدس رضوی

سید هادی میرآقایی*

چکیده

فاضل بسطامی (۱۲۷۷-۱۳۰۹ق) از علمای علوم اسلامی که در مشهد می‌زیست، او برخی از داراییهای خود را وقف مصرف در حرم رضوی و نیز تعزیه‌داری کرد. در این مقاله پس از نگاهی به زندگی و آثار او، معرفی وقفنامه‌های او، و فهرست نسخه‌های خطی اهدایی او به کتابخانه آستان قدس آمده است. این نسخه‌ها که به صورت مجموعه در مسجد جامع گوهرشاد نگهداری می‌شود، عمدتاً مشتمل بر آثاری در فقه به زبان است. کلیدواژه‌ها: فاضل بسطامی، وقفنامه، نسخه‌های خطی، کتابخانه آستان قدس.

حاج شیخ نوروزعلی، فرزند حاج محمدباقر، معروف به فاضل بسطامی، در سال ۱۲۲۷ق در شهر بسطام دیده به جهان گشود.^۱ او از همان کودکی همراه با خانواده به مشهد مقدس آمد و در این شهر اقامت گزید. متأسفانه از شرح حال خانواده او اطلاعی به دست نیامد.

فاضل دوران نوجوانی را به تحصیل در مکتبی که در پایین پای مبارک حضرت رضا (ع) واقع بود، سپری کرد و تقریباً از سال ۱۲۴۱ق به مدرسه علمیه نواب — از مدارس مشهور و بنام مشهد — رفت و در آنجا به تحصیل دانش و کسب فیض از محضر علما و اساتید، توأم با زهد و استفاضه از انوار تابان رضوی پرداخت.

چون در وعظ و حدیث و علوم اسلامی معلومات وافی اندوخت، در همان مدرسه به تدریس و تربیت طلاب پرداخت و با کمک و راهنمایی وی، چند تن از بزرگان چون آیت الله میرزا هدایت الله ابرسجی،^۲ و حاج ملا آقا بزرگ^۳ به این مدرسه راه یافتند و در حجره وی به مباحثه و تدریس پرداختند (بسطامی، فردوس، ص ۱۰۷). فاضل درباره تحصیل و تدریس در مدرسه نواب نوشته است:

این عاصی تبه روزگار قریب پنجاه سال تخمیناً می شود که در آن مدرسه به درس و مباحثه و

---

۱. مهدی بامداد (۱۳۴۷: ۲۸۸/۶) تولد فاضل را در سال ۱۲۲۵ نوشته است که درست نیست. عبدالرفیع حقیقت، مؤلف کتاب تاریخ قومس در شرح حال فاضل بسطامی — که سه چهار سطر بیش نیست — نوشته است: «از تاریخ تولد و مرگ او اطلاعی در دست نیست» (حقیقت ۱۳۷۰: ۳۸۸). کتاب مذکور چندین بار تجدید چاپ شده است. نویسنده شرح حال کامل همراه با کتابشناسی توصیفی فاضل را نوشته و به چاپ رسانده است (میرآقایی ۱۳۸۷: ۱۹۸-۲۴۰).

۲. آیت الله میرزا هدایت الله ابرسجی در روستای ابرسج، از روستاهای شهر بسطام، به دنیا آمد و در مشهد و اصفهان به تحصیل علوم پرداخت و برای تکمیل تحصیلات به عتبات عالیات رفت و به درجه اجتهاد نایل شد و در سال ۱۲۸۱ق به مکه رفت. وی پس از مناسک حج بر اثر وبا درگذشت و در قبرستان ابی طالب دفن شد (میرآقایی ۱۳۷۸: ۱۷-۱۸).

۳. از علمای مشهور مشهد متوفای ۱۳۰۲ق که در مسجد آقا محمد مهدی ملک التجار نماز می گزارد (مدرس، تاریخ، ص ۹۶).

تحریر فقه و اصول و جمع اخبار و آثار ائمه اطهار اشتغال دارم و تا به حال که سال ۱۳۰۱ [سال تألیف کتاب فردوس/تواریخ] می باشد در آن مکان مبارک اشتغال دارم و بسیار مدرسه میمون و مبارکی است و اکثر تألیفات و تحریرات این عاصی در آن مدرسه و در حجره تحتانی که در درب اول آن مدرسه در سمت چپ واقع است وقوع یافته (همان، ص ۱۰۹).

و در ادامه درباره تدریس حاج ملا آقا بزرگ در این مدرسه نوشته است:
از آن جمله که در آن حجره میمون اولاً اشتغال به مباحثه فرمودند، جناب علام فهم حاجی میرزا آقا بزرگ بود. ورود ایشان در این ارض به میهمانداری و راهنمایی این عاصی مدتها اشتغال به تعلیم و تدریس طلاب در آن حجره نمود (همان، ص ۱۳۷).

برخی از مشایخ و استادان فاضل بسطامی عبارت‌اند از: ملا شمس‌الدین بهبهانی، آیت‌الله حاج سید محمد قصیر رضوی (علم‌الهدی)، حاج میرزا حسن رضوی (متوفای ۱۲۷۸ق)، حاج میرزا عسکری (۱۲۱۱-۱۲۸۰ق).

فاضل بسطامی در طول زندگی خود مسافرت‌هایی داشته است: در سال ۱۲۶۱ق به عتبات عالیات و در سال ۱۲۸۴ق به تهران مسافرت کرده و تا سال ۱۲۸۸ق در آن شهر بوده است و در سال ۱۲۸۵ق به مکه مشرف شده است (بسطامی، تحفه، ص ۲۵۴).
فاضل در دالان علی‌پناه و محله سراب شهر مشهد اقامت داشت و صاحب دو فرزند پسر به نامهای محمدصادق و ابوالحسن بود (قاجار، نفوس، ص ۸۳). بسطامی در یکی از آثار خود تلویحاً به تولد یکی از فرزندان در سال ۱۲۵۱ق اشاره کرده، ولی نام او را ننوشته است (همان، ص ۱۵۶).

فرزند بزرگ او، محمدصادق، نیز مانند پدر، روحانی و صاحب دانش و فضیلت بود و به مکه رفت و حج گزارد. از حاج محمدصادق، یک فرزند پسر به نام حسین و یک دختر به نام صغری به یادگار ماند. حسین خادم آستانه بود. نویسنده کتاب شمس‌الشموس که با حسین همعصر بوده، نوشته است:

تولیت موقوفات فاضل با پسرش مرحوم حاج شیخ صادق فاضل بود. بعد از ایشان پسر

حاج شیخ صادق متولی می‌باشد تا چندی قبل خودش دائماً متصدی گلابدان بود، فعلاً مدتی است ترک کرده، عمل نمی‌کند (کاویانی ۱۳۵۴: ۲۸۰).

همین نویسنده در جای دیگر از کتاب نوشته است:

چون درآمد موقوفه برای مصرف در حرم مطهر است باید پسر مرحوم شیخ صادق فاضل را که جزو خدمه آستانه مقدسه است، الزام به اجرای نظر واقف نمایند (همان: ۲۸۲).

آقا بزرگ تهرانی، صاحب الذریعه، در مشهد با حاج محمدصادق ملاقات کرده و علم و فضل او را ستوده و به تألیفات فاضل و به کتبی که وقف حرم کرده و نزد حاج محمدصادق بوده، اشاره کرده است (تهرانی ۱۳۴۸: ۲۰۴/۱۲).

آثار و تألیفات بسطامی

بسطامی در شانزده سالگی کتاب الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه را با خط خود در جمادی الآخر ۱۲۴۳ تحریر کرده است (فاضل ۱۳۶۵: ۲۶۱).

مدرسه کلاهدی در تبریز
تبریز
الجزء الأول من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
بیان و فوائده
المجلد الأول من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد الثاني من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
بیان و فوائده
المجلد الثالث من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد الرابع من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد الخامس من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد السادس من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد السابع من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد الثامن من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد التاسع من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد العاشر من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد الحادي عشر من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد الثاني عشر من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد الثالث عشر من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد الرابع عشر من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد الخامس عشر من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد السادس عشر من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد السابع عشر من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد الثامن عشر من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد التاسع عشر من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه
المجلد العشرون من الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه

صفحه آخر کتاب الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه که در ۱۲۴۳ ق در مدرسه نواب تحریر کرده است.

او به گردآوری کتاب نیز علاقه وافر داشت و در ۳۳ سالگی کتابخانه‌ای با تعداد تقریبی سیصد جلد در علوم مختلف داشته است (بسطامی، تحفه، ص ۲۹۵). تألیفات او عبارت‌اند از:

۱. امواج البکا، ۲. البدأ التحفة الحسینیة، ۳. تحفة الرضویة، ۴. خصایص الرضویة، ۵. خلاصة النجاه، ۶. ذخيرة المعاد، ۷. سراج المتجهدين، ۸. سرور العارفين، ۹. سفينة النجاة، ۱۰. صراط الجنة، ۱۱. فردوس التواريخ، ۱۲. لؤلؤة البحرين في ذكر مناقب الحسين، ۱۳. نجاه الخافقين، ۱۴. وسایل الحسینیة لطی العوالم البرزخية، ۱۵. وسیلة الرضوان، ترجمة صحيفة الرضویة، تألیف شیخ امین الدین ابوعلی فضل طبرسی، ۱۶. وسیلة النجاة.

پایان زندگی

فاضل بسطامی در ۱۳۰۹ق دیده از جهان فرو بست. نویسنده هدیه العارفين می‌نویسد: «فاضل بسطامی در سال ۱۳۰۶ فوت کرده» (بغدادی ۱۹۲۰: ۷/۷۷۷) که نادرست است؛ زیرا بسطامی وقفنامه‌ای را در سال ۱۳۰۸ق تدوین و تحریر کرد؛ از این وقفنامه در ادامه مقاله سخن خواهد رفت. او در قبرستان قتلگاه (باغ رضوان) در جوار آرامگاه شیخ طبرسی به خاک سپرده شد.

فاضل بسطامی از دیدگاه دانشمندان

آیت‌الله میرزا هدایت‌الله ابرسجی که از اقران بسطامی بوده است، تألیفات فاضل را ستوده و نوشته است:

حقیر مکرر مطالعة مؤلفات عالی جناب، مقدس القاب، فضایل مآب، زبده العلماء و نخبة الفضلا، ناقد احادیث نبویه و جامع آثار اهل بیت العصمة فی مصایب کل واحد من الایمه سیما سید شباب اهل الجنة، الاخ الاعز الحفی، جناب آخوند ملا نوروزعلی الشهیر به فاضل بسطامی را نموده هر یک را در مقام خود، کافی و شافی و وافی دیده (بسطامی، ذخیره، ص ۲۸۳).

یکی دیگر از فضایی که پژوهشهای فاضل را ارج نهاده، استاد وی، آیت الله میرزا محمدحسن رضوی است؛ او نوشته است:

اعلموا یا اخوانی المؤمنین، انی بعد ما طالعت اکثر مواضع الكتاب المتسطاب و تأملت فیما یتحتوی علیه من المطالب المهمه و المسایل الوشیقه النافعه للدنیا و الآخره المأخوذه من الأدله الاربعه وجدته قابلاً للاستنساخ فتحقیق علی اهل البصیره و اولی الالباب ان یسعوا فی ترویجه بالمطالع و المذاکره و الانطباع و الاستکتاب و جزی الله مؤلفه الفاضل بسطامی جزاء العالم الربانی حرره خادم الشریعه (همان، ۲۸۴).

حاج شیخ عباس قمی در *فوائد الرضویه* نوشته است:

نوروز علی بن حاجی محمد باقر معروف به فاضل بسطامی، شیخ فاضل، محدث عالم، مورخ، صاحب کتاب *فردوس التواریخ* در سال ۱۳۰۹ فوت کرد (قمی، *فوائد*، ص ۶۹۸).

و نویسنده فاضل کتاب *وفیات العلما* به نقل از *تنمئه امل الآمال* نوشته است: «عالم فاضل، بر تقی صالح، خبیر بالحدیث» (جلالی، *وفیات*، ص ۲۰۲).

یکی دیگر از شخصیت‌های علمی که با فاضل همعصر بوده، عبدالرحمان مدرس، مؤلف کتاب *تاریخ علمای خراسان* است. مدرس که شرح حال کوتاهی از فاضل را در کتاب خود آورده، نوشته است:

العالم الوفی و المحدث الصفی ذوالمجدالعلی الحاج مولانا نوروزعلی زادالله توفیقه و سهل الی المعالی الطریقه، عالمی با عمل و فاضلی بی بدل، از روای اخبار و ناقلین آثار ائمه اطهار الملک الغفار است. مولد پاکیزه اش بسطام و اکنون معروف به فاضل بسطامی است (مدرس، *تاریخ*، ص ۱۳۲).

موقوفات فاضل

فاضل قبل از مرگ در دو تاریخ جداگانه، یکی در سال ۱۲۹۷ق و دیگری در سال ۱۳۰۸ق، دو وقفنامه نوشته است: اولی در باب چهارم کتاب *فردوس التواریخ* ثبت و

درج شده است (بسطامی، فردوس، ص ۴۲۸)، و دومی با خط فاضل در مجموعه خطی، به شماره ۷۳۴، در کتابخانه مسجد گوهرشاد نگهداری می‌شود.

وقفنامه اول

وقفنامه‌ای از فاضل بسطامی در کتاب فردوس/التواریخ به چاپ رسیده است که فاضل طی آن، دو سهم از هفت سهم دکان بقالی و سمساری و حلوایی، واقع در بازار قیصریه مشهد، و چهار سهم از دکان طباحی، متصل به حمام سالار بهادر، را برای مصرف گلاب درب آستانه و قاریان حرم رضوی وقف کرده است. این وقفنامه در سال ۱۲۹۷ق تدوین شده است و فاضل تولیت آن را پس از خود به فرزندانش، محمدصادق و ابوالحسن، واگذار کرده است.

وی در همین وقفنامه، بخشی از املاکش را برای مصرف تعزیه‌داری امام حسین و امام رضا (ع) اختصاص داده است (همانجا).

متن وقفنامه دوم

بسم الله الرحمن الرحيم

تولیت این کتاب^۴ را با کتب دیگر، که در خانه موجود است، بعد از فوت این عاصی، واگذار نمودم برای ذکور اکبر خود، محمدصادق. و کتب ملکی، آنچه در خانه، موجود است، منتقل به او نمودم. بعد ذلک، وقف نمودم دو سهم مشاع از مدار هفت سهم دکان بقالی و دو سهم از هفت سهم دکان حلوایی و دو سهم از هفت سهم دکان سمساری که هر سه وصل به هم می‌باشد، واقع در بازار بزرگ قیصریه، وصل به خان سلطانی و چهار سهم از هفت سهم دکان طباحی، واقع در بازار سرشور، وصل به حمام سالار بهادر، بر مصارف ذیل، که منافع دکانین مرقومه را متولی آنها الی ان یرث الله الارض و مال الاجاره آنها را بعد از وضع تعمیرات لازمه و منال دیوانی اعلی، تنصیف نماید: نصف آن را حق التولیه و

۴. مجموعه‌ای از رسایل که به شماره ۷۳۴ در کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد نگهداری می‌شود.

حق‌النظاره بردارد و نصف دیگر آن را نیز تصیف نماید، نصف از نصف که ربع از کل منافع باشد، به مصرف صرف قرائت قرآن، برساند، چه خود متولی و ناظر قرائت نمایند و چه اشخاص صحیح‌القرائت را اجیر نمایند که در حرم مطهر حضرت ثامن‌الائمه — علیهم‌السلام — یا در مزار متولی قرائت نمایند. و نصف از نصف دیگر که ربع از کل باشد در موقع گرفتن گلاب، گلاب خریداری نمایند. در لیالی جمعه و سایر لیالی متبرکه در حرم مطهر به زیرین گلاب بدهند. اجرت گلاب‌دهنده گلاب، ماهی پانزده قران بدهند. تولیت و نظارت آن را مادام‌الحیات با خودم قرار دادم. بعد الموت با قره‌العین، محمدصادق، اکبر اولاد ذکورم، و بعد موته در صورت کبیر و رشد حسین و صغری پسر و صبیّه محمدصادق، تولیت با حسین و نظارت با صغری، یک ربع از منافع رقبات مرقومه، بعد از وضع لوازم تعمیر و منال دیوانی، حق‌التولیت و یک ربع از کل منافع به طور مرقوم، حق‌النظاره ناظره و بعد فوتها تولیت و نظارت با اولاد ذکور متولی و ناظره ماتعاقبوا و تناسلوا خواهد بود و در صورت انقراض اولاد ذکور آنها با اناث از ذکور و در صورت انقراض ذکور از اناث تولیت و نظارت با اناث از اناث و در صورت انقراض اولاد متولی و ناظره مطلقاً تولیت و نظارت با علم و اورع علمای مشهد رضوی (ع) خواهد بود.

صیغه وقف را به قرار مرقوم، جاری نمودم و شرط لزوم وقف که تصرف در رقبات [ت] مرقومه باشد، در این باب به عمل آمد. قبلاً اگر ورقه به مفاد وقفنامه یا مصالحه از طرف این جانبه مرقوم شد [ه] است صرف نوشته و سواد بود [ه] است قبل از تاریخ ذیل به تصرف وقف داده شد [ه] است. فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه علی الذین یبدلونسه. کتبه نوروز علی بن محمدباقر البسطامی فی شهر سنه ثمان و ثلاث مائه بعد الالف الهجری؛ علی هاجرها آلاف الصلاة والسلام ۱۳۰۸ [مهر بیضی نستعلیق]: عبده الراجی نوروزعلی البسطامی.

[سجل وقفنامه]

بسم الله الرحمن الرحيم

قد تشرفت به استماع الاقرار من حضرت الواقف المعظم اليه — اطال الله بقائه — فی تاریخ المورخ به خطه الشريف كتبه المذنب [مهر بیضی نستعلیق]: عبده الراجی محمدعلی.

مجموعه‌ای که فاضل بسطامی به فرزندش، محمدصادق، بخشیده و او نیز به آستان قدس هدیه کرده است (در حال حاضر این مجموعه در کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد مشهد به شماره ۷۳۴ نگهداری می‌شود) از رسایل گوناگونی تشکیل شده است که عبارت‌اند از:

۱. «تعلیقات منهج المقال» = فوائدالرجالیه = فوائد بهبهانیه (رجال - عربی). یادداشت‌های مختصر و تحقیقی از وحید بهبهانی، آقا محمدباقرین محمد اکمل (متوفای ۱۲۰۸ق) بر کتاب منهج‌المقال استرآبادی که چاپ شده است، شامل پنج فایده رجالی (برگ ۱-۱۴).
۲. «اصول وفروع دین» (عقاید - فارسی). رساله مشتمل است بر یک مقدمه و سه مقاله: ۱. جمله‌ای از اصول دین، ۲. جمله‌ای از فروع واجبه و مسنونۀ عبادات، ۳. جمله‌ای از فروع واجبه و مسنونۀ متفرقه، و یک خاتمه که در آداب سفر و مجملی از دعوات است که فقط مقدمه‌اش باقی مانده است (برگ ۱۵-۲۰).
۳. «الشهاب الثاقب» (فقه - عربی). تألیف فیض کاشانی (متوفای ۱۰۹۱ق) در اثبات وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت که آن را در سال ۱۰۵۷ نوشته و بر یک مقدمه و هشت باب استوار است. این کتاب در سال ۱۳۶۸ق در نجف چاپ شده است (برگ ۲۱-۴۵).
۴. «صلاة الجمعة» (فقه - عربی). رساله‌ای از زین‌الدین علی بن احمد شامی عاملی (شهید ثانی) مقتول در سال ۹۶۶ق (برگ ۴۶-۴۷).
۵. «صلاة الجمعة» (فقه - عربی). تألیف شیخ علی که در آن حکم به فقیه جامع‌الشرایط وجوب نماز جمعه کرده است (برگ ۴۸-۵۰).
۶. «گفتارهای گوناگون از حکایات و روایات» (فارسی) (برگ ۵۱-۵۵).
۷. «وقفنامه ملا نوروزعلی فاضل بسطامی» (برگ ۵۶).
۸. «صلاة الجمعة» (فقه - عربی). رساله‌ای که ملا محمدباقرین محمد مؤمن معروف به

محقق سبزواری (متوفای ۱۰۹۰ق) در آن فتوای به وجوب نماز جمعه داده است (برگ ۷۱-۵۷).

۹. «رسالة فی تحریم الغنا» (فقه- عربی). تألیف محقق سبزواری (برگ ۷۲-۸۲).

۱۰. «صلاة الجمعة» (فقه - عربی). تألیف شهید ثانی. در این رساله معتقد به وجوب عینی نماز جمعه می باشد (برگ ۸۳-۹۹).

۱۱. «الفة الفرقه» (کلام و عقاید - عربی). تألیف میرزا حسن بن مولی عبدالرزاق لاهیجی قمی (متوفای ۱۱۲۱ق) شامل دوازده فصل و یک خاتمه است. مطالب فصول عبارت اند از: ۱. توحید ذات و صفات حق تعالی، ۲. کیفیت علم باری تعالی به جزئیات، ۳. عینیت ذات، ۴. قدرت و اختیار حق تعالی، ۵. افعال حق تعالی، ۶. حدوث و قدوم، ۷. نخستین مخلوق، ۸. بدأ، ۹. خلافت الهی، ۱۰. وجوب برائت از اعداء الله، ۱۱. افعال عباد، ۱۲. معاد (برگ ۱۰۰-۱۰۸).

۱۲. «بندی در شناختن پستی و بلندی زمین به هنگام احداث قنات» (طبیعی - عربی) (برگ ۱۰۹).

۱۳. «ارث» (فقه - عربی). باب سوم از منهج چهارم کتاب حبل المتین تألیف شیخ بهایی (متوفای ۱۰۳۱ق) که شامل یک مقدمه و پنج مطلب است در میراث که این نسخه تنها دیباچه دارد (برگ ۱۱۰-۱۱۴).

۱۴. «بندی در فرایض» (فقه - عربی). در یک برگ (برگ ۱۱۵).

۱۵. «صلاة الجمعة» (فقه - عربی). بندی است منقول از کتاب شرح جعفریه در یک برگ (برگ ۱۱۶).

۱۶. «الموارث» (فقه - عربی). ناشناخته. رساله مختصر و جامعی در علم فرایض، شامل دو قسم: قسم اول در فقه موارث و آنچه بدان مربوط است، از قبیل احکام ارث. قسم دوم در کیفیت تصحیح سهام. قسم اول شامل دو فن: فن اول در فقه موارث و احکام آن. فن دوم در وصایا و اقرار. فن اول شامل باب است: باب اول

در مراتب وارث و درجات استحقاق ارث. باب دوم در تفصیل سهام و کیفیت تقسیم آن. هر باب دارای چند فصل است و در خاتمه هم مثالی آورده است که شامل ابواب یاد شده است (برگ ۱۱۷-۱۲۸).

۱۷. «شرح مواقف» (کلام و عقاید - عربی) اصل کتاب *مواقف* از عضدالدین ایجی (متوفای ۷۵۶ق) و شرح از میرشریف جرجانی (متوفای ۸۱۶ق) است که آن را در روز شنبه اوایل شوال ۸۰۷ ق در سمرقند به نام غیاث‌الدین پیرمحمد اسکندر نوشته است. شرحی مزجی و مفصل که نسخه موجود تنها شامل خاتمه کتاب است در ذکر فرقه‌ها (برگ ۱۲۹-۱۴۰).

۱۸. «ملائکه» = اختلاف‌العلماء فی حقیقة الملائکه (عقاید - عربی). مقاله‌ای در یک صفحه است (برگ ۱۴۱).

۱۹. «سؤال یهودیان از عمر» (عقاید - عربی) (برگ ۱۴۲-۱۴۶).

۲۰. «احادیث» (عربی).

گفتارهایی درباره معنی اولوالعزم من الرسل و طبقات انبیا. حدیث الجن و اقسام ثلاثه. معنی اهل البیت و... فصل پانزدهم از باب دوم از مقاله سیم در ذکر بعضی از خواص پیغمبر ما (ص) از کتاب *گوهر مراد* (برگ ۱۴۶-۱۵۴).

رساله اول نستعلیق ۲۱ سطری تحریر سده سیزدهم هجری رساله دوم نستعلیق هجده سطری ناقص‌الآخر و رساله سوم نستعلیق ۲۳ سطری به خط مرتضی‌بن میرمحمد صفی حسینی تبریزی در ۱۱۰۰ ق. رساله‌های ۴ و ۵ و ۸ به همین خط بدون تاریخ و رساله ۹ به همین خط در ۱۱۰۱ ق و رساله‌های ۱۰-۱۵ به همین خط و تاریخ و رساله ۱۶ نسخ بیست سطری تحریر سده سیزدهم هجری در آخر نسخه مهر فاضل بسطامی، با سجع «الراجی عبده نوروزعلی» معلق به حواشی با امضای «محمدباقر حفظه‌الله تعالی» و مصحح. و رساله ۱۷ تا قسمتی از رساله ۲۰ به همان خط مرتضی حسینی تبریزی در ۱۱۰۱ ق و رساله ۷ که وقفنامه فاضل بسطامی و به

فاضل بسطامی و فهرست کتب خطی وقفی او به کتابخانه آستان قدس رضوی/۲۲۱

خط اوست، در یک صفحه مورخ ۱۳۰۸ق با مهر او. این مجموعه کلاً دارای ۱۵۴ برگ است با کاغذ فرنگی، جلد تیماج مشکی با مهر حاج سید سعید (فاضل ۱۳۶۵: ۸/۸۴۲-۸۴۸).

فهرست کتب وقفی فاضل

در اینجا فهرست کتب وقفی فاضل بر آستان قدس رضوی می‌آید که آقا بزرگ تهرانی در موقوفات فاضل بسطامی نزد فرزندش ملا صادق در مشهد مقدس دیده است:

۱. رساله فی صلاة الجمعة. تألیف میر محمد تقی بن ابی حسن حسینی استرآبادی، شاگرد شیخ بهایی و میرداماد و صاحب تذکرة العابدین. نویسنده این رساله را در ربیع الاول ۱۱۲۲ ق تألیف کرده است (تهرانی ۱۴۰۶: ۶۷/۱۵).
۲. رساله فی صلاة الجمعة. تألیف شیخ کربلایی علی کاظمی (همان: ۷۸/۱۵).
۳. شرح نهج البلاغه. تألیف عده‌ای از دانشمندان (همان: ۱۱۸/۱۴).
۴. آداب مناظره. تألیف میر فخرالدین محمد بن حسین حسینی شاگرد غیاث‌الدین منصور (همان: ۳۱/۱).
۵. اسماء البلدان. تألیف ابن محمد طیب بن عبدالله بن احمد یمنی (همان: ۶۵/۲).
۶. الفقه الفرقة. تألیف میرزا حسن بن ملا عبدالرزاق لاهیجی (متوفای ۱۱۲۱ ق) در علم کلام (همان: ۲۹۲/۲).
۷. الفرائض البهائیه. نوشته شیخ بهایی، قسمتهایی از کتاب حبل المتین که نسخه‌ای مستقل است و شیخ محمد فاضل بن شیخ محمد مهدی مشهدی در تاریخ ۱۰۷۷ ق نوشته است. آقا بزرگ تهرانی نسخه‌ای از آن را که شیخ حر عاملی در سال ۱۰۵۰ ق در مدرسه فاضل‌خان مشهد نوشته، دیده است و نسخه‌ای در موقوفات فاضل بسطامی (همان: ۱۴۹/۱۶).
۸. کنز الفوائد فی حل مشکلات القواعد (قواعد الاحکام). تألیف علامه حلی که سید عمید بر آن شرح نوشته و ناقص است از اول «متأجر» تا آخر «مبارات» (همان: ۱۶۲/۱۸).

۹. *الكافية في الحساب*. تأليف عبدالوهاب بن ابراهيم بن عبدالوهاب زنجانی تهرانی، نسخه‌ای را که در موقوفات بسطامی دیده است، در سال ۸۳۹ق نوشته شده است و نوشته «یک نسخه دیگر از این کتاب را در نجف دیدم» (همان: ۲۴۹/۱۷).
۱۰. *فائده في حجية اليد والتصرف*. تأليف شيخ محمد بن حسن حر عاملی، که شاگردش ملا فرج الله آن را کتابت کرده است (همان: ۸۸/۱۶).
۱۱. *تفسير فارسی مزجی که تهرانی مؤلف آن را نوشته، فقط تصریح کرده که نویسنده از تفاسیری مانند تفسیر بیضاوی، مجمع البیان، جوامع الجوامع و نوشته‌های محقق کرکی بهره برده و مطالبی را از آنها نقل کرده است* (همان: ۲۹۶/۴).
۱۲. *حاشیه بر الخفیه*. تأليف ميرزا محمد بن حسن شیروانی (متوفای ۱۰۹۸ق) که محمد بدیع بن محمد شریف مشهدی آن را کتابت کرده است (همان: ۶۷/۶).
۱۳. *حجة الشیعه*. کتاب بزرگی است که گروهی از بزرگان در اثبات امامت خاصه و در تقویت مذهب شیعه نوشته‌اند. کتاب بر یک مقدمه و سه مقصد و خاتمه استوار است (همان: ۲۶۲/۶).
۱۴. *الرد علی الفوائد الطوسیة*. شیخ حر عاملی آن را قبل از سال ۱۰۹۰ق تألیف کرده است و بعضی از علمای معاصر حر عاملی نیز آن را رد کرده‌اند (همان: ۲۱۷/۱۰).
۱۵. *ینایع الولاية*. تأليف ابی طالب بن ابی تراب قاینی حسینی (م: ۱۲۹۳ق)، به خط اسدالله بن علی اکبر در سال ۱۲۸۴ق (همان: ۲۹۱/۲۵).
۱۶. *نثر اللئالی فی کلمات قصار امیر المؤمنین*. امین الاسلام طبرسی فضل بن حسن بن فضل (متوفای ۵۴۸ق) آن را جمع کرده است (همان: ۵۴/۲۴).
۱۷. *مقاله فی رد العامه*. مجموعه‌ای است که میر معین الدین جرجانی در دهه محرم ۹۷۸ آن را تألیف کرده است (همان: ۴۳/۲۱).
۱۸. *مختصر شرح النهج الحدیدیه*. تأليف ملا محمود بن غلام علی طبسی شاگرد

علامه مجلسی و معاصر شیخ حر عاملی (همان: ۲۴۳/۹).

۱۹. *صراط النجاة*. رسالة عملیة حاج میرزا عسکری (همان: ۳۸/۱۵).

۲۰. *آیینة جهان نما و طلسم گنج گشا*. تألیف ابی سعید بن مجتبی یمانی که به نام

احمد خالدی تألیف کرده است (همان: ۵۱/۱).

نویسنده برای رؤیت کتابهای فوق به قسمت نسخه های خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی مراجعه کرد، متأسفانه هیچ یک از کتب مزبور در این قسمت نبود. برای اطمینان بیشتر به منابع دیجیتالی کتابخانه مراجعه کرد و با جست و جو در فهرست واقفان کتاب به کتابخانه مرکزی آستان قدس، به یقین رسید که کتابهای وقفی فاضل بسطامی در کتابخانه موجود نیست.

منابع

- بامداد، مهدی، ۱۳۴۷، *تاریخ رجال ایران*، تهران، زوار.
- بسطامی، ملا نوروزعلی معروف به فاضل، *تحفة الرضویه*، چاپ سنگی، تهران، ۱۲۸۱ق.
- بسطامی، ملا نوروزعلی معروف به فاضل، ۱۳۱۵ق، *فردوس التواریخ*، چاپ سنگی، تبریز، ۱۳۱۵ق.
- بسطامی، ملا نوروزعلی معروف به فاضل، *ذخیره المعاد*، چاپ سنگی، [بی جا]، [بی تا].
- بغدادی، اسماعیل، ۱۹۲۰، *هدایة العارفين (اسماء المؤلفين وآثار المصنفين)*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- تهرانی، آقابزرگ، ۱۴۰۶، *الذریعه*، بیروت، دارالضواء.
- جلالی شاهرودی، حسین، *وفیات العلما یا دانشمندان اسلامی*، مشهد، [بی تا].
- حقیقت، عبدالرفیع، ۱۳۷۰، *تاریخ قومس*، تهران، کومش.
- صنیع الدوله، محمدحسن خان (اعتمادالسلطنه)، *المآثر والآثار*، به کوشش ایرج افشار، تهران، اساطیر، ۱۳۷۴ش.
- صنیع الدوله، محمدحسن خان (اعتمادالسلطنه)، *مطلع الشمس*، تهران، فرهنگسرا، ۱۳۶۳ش.

فاضل بسطامی و فهرست کتب خطی وقفی او به کتابخانه آستان قدس رضوی/ ۲۲۷

- فاضل، محمود، ۱۳۶۵، فهرست نسخ خطی کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد، مشهد، کتابخانه جامع گوهرشاد.
- قاجار قوانلو، زین العابدین بن شکرالله، ۱۳۸۲، نفوس ارض اقدس، تصحیح مهدی سیدی، مشهد، سگال.
- قمی، شیخ عباس، فوائد الرضویه فی احوال علماء المذهب الجعفریه، کتابفروشی مرکزی، ۱۳۶۶ ش.
- کاویانی، احتشام، شمس الشموس، [بی جا]، ۱۳۵۴ ش.
- مدرس، عبدالرحمان، تاریخ علمای خراسان، تصحیح محمدباقر ساعدی، مشهد، دیانت، [بی تا].
- میرآقایی، سیدهادی، ۱۳۸۷، بسطام نامه، مشهد، سیمرخ خراسان.
- نوایی، عبدالحسین، ۱۳۷۷، اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف الدوله، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

سیری در وادی معانی غزال

معرفی چهارعنصر بیدل دهلوی

عبدالله ولی پور*

چکیده

چهارعنصر مفصل‌ترین اثر منثور میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی است. این اثر با نثری مصنوع و مسجع نوشته شده، و در حقیقت زندگینامه خودنوشت بیدل، دربردارنده شرح حال او از دوران شیرخوارگی تا سال ۱۱۱۶ق است از این رو، می‌تواند زوایای تاریک زندگانی بیدل را برای مخاطبان روشن سازد. و از طرف دیگر انعکاس عقاید فلسفی و عرفانی خاص و دیدگاه‌های ادبی بیدل در آن، می‌تواند از روی بسیاری از ابهامات آثار دیگر وی، خصوصاً غزلیاتش پرده بردارد. از آنجا که در ایران تا کنون کار علمی قابل توجه در شناسایی و معرفی آثار منثور بیدل عموماً، و چهارعنصر خصوصاً صورت نگرفته است، نگارنده در این مقاله با روش توصیفی — تحلیلی به معرفی این اثر ارزشمند و ناشناخته بیدل دهلوی پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: بیدل دهلوی، چهارعنصر، نثر ادبی — عرفانی، زندگینامه.